

Sissejuhatavalt hernhuutlike lauluraamatute keelest

ANNIKA VIHT

Vennastekoguduses oli laulmine väga olulisel kohal. Eesti vennastekoguduse muusikategevust kõige põhjalikumalt uurinud Rudolf Põldmäe (1988, 2011) läbi töötatud rohketest arhiiviallikatest ilmneb laulude soe vastuvõtt eestlaste seas. Ta on kirjeldanud lauluraamatute valmimiskäiku, laulude sisu, nende kasutamist vennaste kokkusaamistel ja muudes eluolukordades, ülekuulamisi lauluraamatute kasutamises süüdistatavate üle, teoste varjamisi ja konfiskeerimisi, lauludest leitud lohutust kannatajatele ja surijatele. Põldmäe sedastab, et vennastekoguduses talletatud elulood „näitavad hernhuutlike laulude tohutut mõju rahvale, nende sisu kujunemist isegi põhilisteks eluprintsiipideks” (Põldmäe 2011: 195). Hernhuutlik muusikaharrastus aitas usulisel ärkamisel valmistada teed rahvuslikule. Vennaste lauluharrastus, nende rajatud koorid ja orkestrid ning süsteemne muusikaõpetus edendasid eestlaste muusikakultuuri ja ühtekuuluvustunnet. Enamik esimese üldlaulupeo korraldajaid pärines hernhuutlikest ringkondadest ning tollastes isamaalistes lauludes võib märgata hernhuutlikku vaimsust. (Võsa 2023)

Esimese sissevaatena vennastekoguduse laulude keelde võrdlen aastail 1741–1810 ilmunud hernhuutlike lauluraamatute keelekasutust mittehernhuutlikega. Esmalt annan lühiülevaate lauluraamatute saamisloost, toetudes varasematele uuringutele.

Lauluraamatud

Sel ajal, kui vennastekogudus siinmail tegevust alustas, käibis kiriku ametliku lõuna-eestikeelse lauluraamatuna Adrian Virginiuse trükki toimetatud teos. Selle 1685. aasta esmaväljaandes olid Kambja pastor Andreas Virginius, Rannu pastor Lorenz Moller ja Nõo pastor Marcus Schütz mugandanud lõunaeesti kirjakeelde valiku põhjaeestikeelseid laule, mis olid ilmunud 1656. aastal esimeses värsistatud eestikeelses lauluraamatus Reiner Brockmanni, Martin Gilläuse, Heinrich Gösekeni ja Georg Salemanni tõlkes (Ross 2023a: 393). Uus lauluraamat lähtus Liivimaa ülemsuperintendendi Johann Fischeri algatatud tegevusprogrammist, mis hõlmas kristlike ideede levitamiseks põlisrahva seast kooliõpetajate ja köstriete ettevalmistamist ning Piibli ja teiste kirikuraamatute tõlkimist kohalikesse keeltesse. Kuna eestlaste koolitamisel ja kirikuraamatute tõlkimisel taotleti senisest rahvaomasemat keelekasutust, viis see nii lõuna- ja põhjaeesti kirjakeele ulatusliku reformini, mille käigus kõrvaldati hulk saksapärasusi. 1685. aastal ilmunud lauluraamatu esmatrükis on siiski põhjaeestikeelset algteksti vaid pisut kohendatud. 1690. aasta teise trükki jättis Adrian Virginius sisse esmatrüki laulud, sest need olid kirikus käibele läinud, lisades

osale lauludest alternatiivse tõlke ning ka täiesti uusi tõlkeid. Uued tõlked on loomulikus ja ladusas keeles. (Ross 2023a: 415–420) Kirikukäsiraamat, millesse lauluraamat kuulus, ilmus 11 korral kuni aastani 1848 (Annus 2000: 111).

Tollasele ametlikule põhjaeestikeelsele lauluraamatule, mida ilmus 1721. aastast 1850. aastani 46 väljaannet (Annus 2000: 154), oli kuju andnud pietistlike vaa-detega kirikuõpetajate seltskond (Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, Keila pastor Johann Middendorff, Kose pastor Hermann Johann Heitzig ja Jüri pastor Anton Thor Helle), kes töötas ümber senise põhjaeestikeelse kirikukäsiraamatu „Eesti-Ma Rahwa Koddo- ning Kirko-Ramat”, muutes kõige põhjalikumalt lauluraamatu osa. Redigeeriti vanu tõlkeid ja lisati uusi. (Ross 2023a: 431–432) Lauluraamatu 256 laulust umbes pooled pärinesid 1694. aasta keeleuuenduslikust põhjaeestikeelsest lauluraamatust, mille tõlkimisse tundub olevat panuse andnud Johann Hornung (Ross 2023a: 423–424). Suur osa lauludest pärines Halle pietismi olulisimast lauluraamatust „Geistreiches Gesangbuch” (I osa 1704, II osa 1714), mille koostaja oli pietismi olulise edendaja August Hermann Francke kaastööline ja väimees Johann Anastasius Freylinghausen (Koski 2010: 36; Lotman 2023: 271–272; Ross 2023a: 431).

Alates pietistliku lauluraamatu 1740. aasta kordustrukist ilmus seal omaette hernhuutlikke laule sisaldav 103-laululine osa pealkirjaga „Monned Kaunid Waimolikkud Laulud, mis meie Eesti-Ma rahwa Laulo-Ramato jure pandud nende heaks, kes süddamest Jesust noudwad, ning uskus temma sisse, ja Temma armastuses püüdwad juurduda, kaswada ja wägge wõtta”, mida trükiti ka omaette väljaandena (Schmidt 1741).¹ Laulud oli tõlkinud Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Hermann Levin Schmidt, üks Tallinna vennastekoguduse asutajaid, kelle raad hernhuutliku tegevuse pärast ametist kõrvaldas (Ilja 1995: 81, 199). Vennastekoguduse Tartumaa ringkonna hoolekandja Königseeri sõnutsi kasutati raamatut ka Lõuna-Eestis ning sealt kanti laule üle lõunaeeesti keelde (Põldmäe 2011: 44–45).

Esimese lõunaeeestikeelse hernhuutliku lauluraamatu, mis koosnes 21 laulust, toimetas 1741. aastal trükki Urvaste pastor Johann Christian Quandt. Lauluraamatut kasutati Urvaste, Kambja ja Võnnu kihelkonnas, kaugemale vennastekogudus Lõuna-Eestis oma esimesel tegevusperioodil eriti ei laienenud (Põldmäe 1988: 68). Quandti lauluraamatu esmatrükk pole säilinud, alles aastal 1776 trükiti laulud ja samuti konfiskeeritud vagajuttude kogu „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut” uuesti (Quandt 1776 [1741]², vt Põldmäe 2011: 170). Raamatute esmatrükid kõrvaldati käibelt, sest oma sektantliku erikirjanduse kasutuselevõtt oli üks süüdistusi, mille najal hakati vennastekoguduse tegevuse vastu protestima (Põldmäe 2011: 39–40).

¹ Artiklis ongi aluseks võetud 1741. aastal eraldi raamatuna ilmunud väljaanne.

² Jutud ja laulud on kokku köidetud Thomas Wilcoxi traktaadi „A Choice Drop of Honey from the Rock Christ” tõlkega „Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest”, mille tiitellehel on ilmumisaastana kirjas 1779. „Me-Pissara” tõlge lõpeb leheküljel 38, „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut” algab aastaarvuga 1776 leheküljelt 39. Ühise paginatsiooni tõttu on Rudolf Põldmäe meelest raamatud koos trükitud ja ühel tiitellehel olev aastaarv sisaldab trükiviga (Põldmäe 2011: 54), Endel Annuse (2000: 223) järgi on eri aastatel trükitud raamatud hiljem kokku köidetud.

Keisrinna Elisabet I vennastekogudust keelustava 1743. aasta ukaasiga kästi muu hulgas konfiskeerida tsenseerimata hernhuutlikud raamatud (Ilja 1995: 197).

Siinse vennastekoguduse keeluperioodi ehk nn vaikse käigu (1743–1764) algusega ühtaegu algas rahvusvahelises vennastekoguduses periood, mida hiljem hakati nimetama sõelumisajaks (1743–1750). Muutuse vallandas hernhuutlaste juhiskrahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfis tekkinud vastumeelsus rafineeritud ja ebaloomuliku käitumise suhtes. Ta seadis pietistliku patukahetsusvõitluse ja range enesekontrolli asemel ideaaliks rõõmsa, lihtsa ja loomuliku usu ning asutas 1743. aastal „narride ordu”, kuhu kuulunud tema lähedased töökaaslased võisid rääkida nagu narrid või lapsed. Laiem kristlik õpetus kitsenes sõelumisaegses vennastekoguduses süüvimiseks Jeesuse kannatustesse ja lõpuks vaid küljehaava, kusjuures kõike pidi kirjeldama mänglevalt, ilusate sõnadega. (Põldmäe 2011: 75–76) Muretu usujoovastus tõi kaasa erakordselt rikkaliku vaimuliku luule, kuid kaldus ühtlasi liialdustesse ja veidrusesse, mis panid inimesi vennastekogudusest lahkuma ning tekitasid hernhuutlaste suhtes vihast vastuseisu. 1749. aastal asus Zinzendorf otsustavalt sõelumisaja ilminguid (sh lauluraamatuid) tõrjuma (Põldmäe 1940: 20–21).

Eestis levitas sõelumisaegset vaimsust Matthias Friedrich Hasse, kes tegutses 1740-ndatel Urvastes ja naaberkihelkondades hernhuutliku töötegijana ning kellele omistatakse 1747. aastal trükitud teine lõunaestikeelne vennastekoguduse lauluraamat (Hasse 1747). Sama aasta Urvaste vennastekoguduse päevikusse on Hasse kirjutanud: „Täna sain ka oma eestikeelsed laulud”³ (Põldmäe 2011: 83–84). Teose kahest säilinud eksemplarist üks on kokku köidetud samasuguse läti lauluraamatuga. Nagu vanema vennastekoguduse kirjanduse puhul sageli, puudub autori nimi, ilmumisaasta, trükkimiskoht ja seekord isegi pealkiri. Nii eesti kui ka läti vastavale lauluraamatule on seetõttu omistatud tinglik pealkiri „Common Prayer”. (Põldmäe 1940: 27–28) Lauluraamat sisaldas kokku 58 laulu, millest osa oli üle võetud Quandti lauluraamatust ning osa laule pärines vennastekoguduse lauluraamatu sõelumisaja XII lisast⁴ (Põldmäe 2011: 86). Kuna lätikeelne „Common Prayer” keelustati 1749. aastal, võib oletada sama eestikeelse kohta, kuigi andmeid keelustamise kohta pole. Põldmäe on ühtlasi oletanud, et Hasse 1750. aastal Inglismaale saatmise põhjuseks oli samuti Zinzendorfi soov sõelumisaja liialdustele piir panna. (Põldmäe 1940: 34) Võimalik, et Hasse soovis ka ise lahkuda pärast karmi Urvaste kirikuvisitatsiooni sama aasta jaanuaris, mille järel pastor Quandt märtsis vaid 45-aastasena suri. Liivimaa ülemsuperintendendi Zimmermanni üheks süüdistuspunktiks oli taas keelatud eriliste laulude tarvitamine, näiteks uuriti Urvaste vennastekoguduse ühelt juhilt, Vana-Antsla koolmeistrilt Matsi Keertilt: „Kas ta mitte võõraid, Saksamaal trükitud ja Hasse poolt välja jagatud lauluraamatuid ja Tallinnas trükitud, aga ülemate poolt keelatud laule ei tarvita ja nendest raamatutest ei loe ega palveta?” Hernhuutlikud lauluraamatud kästi käibelt kõrvaldada ning kasutada Riias trükitut ehk Adrian Virginiuse välja antud lauluraamatut. (Põldmäe 1936: 263–264, 2011: 71–73)

³ Saksakeelsete arhiiviallikate tsitaadid on antud Põldmäe tõlkes.

⁴ Herrnhuti lauluraamatu „Christliches Gesang-Buch der Evangelischen Brüder-Gemeinen von 1735, zum drittenmal aufgelegt und durchaus revidirt” XII lisa sisaldav väljaanne ilmus esmakordselt 1743. aastal, lisandus neli täiendust aastatel 1746–1748 (Goldschmidt, Richter 2018).

Zinzendorf oli arvamusel, et iga väikseimgi koguduseliige võib luua olulisi vaimulikke laule, ning seda õhutas Hasse tegema ka eestlasi. Hasse tsiteeris 1747. aasta Urvaste vennastekoguduse päevikus 29. oktoobril üht eesti mehe loodud laulu, 4. novembril tõi talle laulu Mauritse Käsper, 7. novembril peetud koosolekust osavõtjad kirjutasid tema eestvõttel esimest korda elus luulet (Põldmäe 1940: 33). Käsikirjas „Von dem Gnaden-Werke des Heylands unter den Ehsten” räägib Hasse ühest andekast Urvaste kihelkonna mehest, öeldes, et sama talupoeg, kes tõlkis eesti keelde Johann Arndti „Tõelise kristluse”, on „ka umbes 60 laulu hernhuutlikust lauluraamatust ja lisast üsna hästi tõlkinud”. Hasse käsikirjas nimetamata jäänud tõlkijat on peetud nii Urvaste koolmeistriks Mango Hansuks (Põldmäe 1939; Vinkel 1993) kui ka tema äiaks, Urvaste köstriks Adam Koljoks (Põldmäe 1981, 1988: 68); tõlkida võisid ka mõlemad ning „Tõeline kristlus” ongi kirja pandud kahe käega (Prillop 2025). Võib loota, et osa eestlas(t)e tõlkeid võis vennastekoguduse lauluraamatutes trükki jõuda, kuid paraku puuduvad laulude juures autorite nimed (Põldmäe 2011: 108). Vennastekoguduse käsikirjalisi lauluraamatuid, kust neid tõlkeid otsida, on Eesti Kirjandusmuuseumis (peamiselt Eesti Kultuuriloolises Arhiivis) hoiul mitukümmend (Põldmäe 2011: 410).

1754. aastal asus vennastekoguduse Tartumaa ringkonna hoolekandjaks Christoph Michael Königseer, kes andis 1759. aastal välja järgmise lauluraamatu „Mönne illusa waimolikko Laulo”, mis koosnes 275 laulust (Königseer 1759). 1758. aasta Tartumaa päevikus on kirjas, et selle aasta hilissuvel toimetasid eestlased Mango Jaak ja Michael Ignatius koos Königseeri ja Rannu pastori Johan Caspar Mederiga vennastekoguduse juhi Zinzendorfi „Saaroni lauluraamatut” (Põldmäe 2011: 125). Zinzendorfi lauluraamat „Kleines Gesangbuch, genannt Saronsbüchlein” oli loodud asendama sõelumisaegseid laule kainematega. Königseer võttis lõunaeesti lauluraamatusse siiski üle ka 17 „Common Prayeri” laulu, neid lühendades ja ümber sõnastades. Saksamaal trükitud raamatut jagati siin salaja vaid usaldusväärsetele inimestele, et mitte taas sattuda ametivõimude pahameele alla. (Põldmäe 2011: 154) Raamatut õnnestuski edukalt varjata kuni 1767. aastani, mil Rõuge köstri poeg paljastas pastorile vennastekoguduse tegevuse ulatuse, Königseeri rolli selles ja salajas peetud lauluraamatu (Põldmäe 2011: 160). Königseeri kohtuprotsessi ajal korjasid hernhuutlaste juhid keelatud raamatu rahva käest ära (Põldmäe 2011: 157).

Pärast vennastekoguduse keelustamist oli Kagu-Eesti kõrval liikumise olulisimaks keskuseks Lääne- ja Hiiumaa, hiljem ka Saaremaa, kus selle tegevust korraldas ja laiendas alates XVIII sajandi keskpaigast Lääne-Eesti ringkonna hoolekandja Jacob Marrasch, kes elas aastatel 1747–1766 Lääne- ja Hiiumaal ning aastatel 1766–1792 Saaremaal (Plaat 2001: 38–41). Tema eestvõttel asuti Läänemaal juba 1756. aastast saadik pidama liturgilisi koosolekuid, kus hernhuutlikke liturgiaid lauldi köstriks ja pastorite abil, nii koorides kui ka üksi (Põldmäe 1988: 71). Marrasch tõlkis ka muid laule, teda aitasid selles Reigi pastor Jonas Glanström ja Pühalepa pastor Johann Chalenius ning laulud olid rahva seas väga armastatud (Põldmäe 1988: 72). Käsikirjalised laulutõlked trükiti viimaks raamatus „Waimolikkud Laulud Jummal meie Önnisteggia kittusseks ja Ma-rahwa önnistusse kaswatamisseks” (Marrasch 1794), mis koosnes 160 laulust. Need paistavad olevat tõlgitud saksakeelsest vennaste-

koguduse lauluraamatust „Gesangbuch, zum Gebrauch der evangelischen Brüdergemeinen” (1778), välja arvatud üks originaallaul. (Põldmäe 2011: 198–201) Üheks tõlkijaks näikse olevat Johann Reinhold Masing, kes oli raamatu trükkimise ajal Piirsalu köster ja kes vennastekoguduse Põhja-Eesti hoolekandja Carl Friedrich Genge väitel oli „umbes 20 laulu eestikeelses vennastekoguduse lauluraamatus koostanud” (Põldmäe 2011: 358, 362–363). Raamat kujunes Lääne-Eestis väga populaarseks (Põldmäe 1988: 72). 1823. aastal ilmus Marraschi raamatu teine trükk ja selle 216-laululine teine osa, mille materjal võis pärineda Lääne-Eesti ringkonna Marraschi-järgselt hoolekandjalt Neumannilt ja võib-olla ka teistelt. Kaheosalisena ilmus lauluraamat veel 1842. ja 1903. aastal. (Põldmäe 2011: 202–203) Marraschi lauluraamat ja selle teine osa jäid Põhja-Eesti vennastekoguduses olulisele kohale enam kui sajaks aastaks (Põldmäe 2011: 203).

1793.–1794. aastal külastas vennastekoguduse juhtkonda kuuluv Johann Christian Quandt noorem Eestit ja tõdes, et Põhja-Eestis ja saartel kasutatakse Marraschi laulukogu, kuid Lõuna-Eestis tuntakse suurt puudust lauluraamatust, mida püütakse leevendada käsikirjaliste laulukogudega. Quandt jr asus lauluraamatut koostama, koondades käsikirjadest ja trükistest laule, mida aitasid tal enne avaldamist toimetada Tartumaa ringkonna hoolekandja Martin Kohler ja eestlased, kelle seas domineeris Aleksander Raudjal (Raudiall). Abi pakkus ka Kambja pastor Heinrich Andreas Erxleben. Raamat „Mönne wastse Waimolikko Lauulo, essiärralikkult Kottun, ütsinda, ehk muidega koon ollen, luggeda nink laulda” (Quandt jr jt 1802) sisaldas 456 laulu, mis olid tõlgitud raamatust „Gesangbuch, zum Gebrauch der evangelischen Brüdergemeinen” (1778), 1820. aastal ilmus läbimüüdud raamatu kordustrükk. (Põldmäe 2011: 243–244) Kuna ka pärast lauluraamatu trükkimist kogunes laule üha juurde, pani Tartumaa ringkonna hoolekandja Johann Heinrich Förster (Foerster) eestlaste Johann Laalandi ja Georg Becki (Beeki) ning Vastseliina pastori Carl Gottfried Gustav Masingu abiga kokku selle teise osa „Mönne Kauni Waimolikko Lauulo, neide hääs, kes süddamest Jesust Kristust otswa, nink temmä sisse uskwa, ja armastussen püüdwa juurduda nink kaswa. Tõine jagger. Tarto-linan 1819”. Järje 551 laulule pole enamasti algallikat juurde märgitud, mis tekitab lootuse, et tõkeliste laulude kõrval võib seal leiduda algupärandeid. (Põldmäe 2011: 248–251) 1810. aastal andis Quandt jr trükki liturgiaraamatu „Palwe Palwusse, Eenpalwe nink Kittusse Lauulo Hengi ärratamisses ello tee pole nink Jummala Kittusses” (Quandt jr, Raudiall 1810) ja litaaniate kogu „Koggodusse Kori Lauulo nink Litanian” (Põldmäe 2011: 252).

Vennastekoguduse tegevus kosus jõudsalt pärast seda, kui keiser Aleksander I andis 1817. aastal oma armumanifestiga sellele Vene riigis täieliku tegevusvabaduse, ning liikmete arv jõudis XIX sajandi keskpaigaks kõigi aegade tippu, küündides umbkaudu 7 protsendini elanikkonnast. Sestsadik hakkas liikumine mitmel põhjusel kahanema. Järgmise keisri Nikolai I 1832. aastal kehtestatud kirikuseadus ning kohaliku kirikliku ja ilmaliku võimu aastail 1834–1840 järgnenud määrused piirasid oluliselt usulist tegutsemisvabadust ning vennastekoguduse keskuses Herrnhutis otsustati 1857. aastal mitte enam Eesti- ja Liivimaa tööd korraldada. (Plaat 2001: 46–48) Näiteks taotles Liivimaal 1830.–1840. aastatel intensiivselt vennastekoguduse

vastu võidelnud luteri kirik koraaliviiside kõikjal ühesugust laulmist (Siitan 2003: 96). Vennastelt on ühe reaktsioonina piirangutele säilinud 1845. aasta palvekiri Liivimaa provintsiaalkonsistooriumile, milles nad muu hulgas palusid, „et meije omma wanna kerrikko Lauloramatto jälle kätte same kumma meije käest om ärrawoetu jo mitmekümne ajastaja eest” (Võsa 2012: 250, 266).

Keelekasutus

Valisin uurimiseks viis lõunaestikeelset hernhuutlikku lauluraamatut (Quandt 1776 [1741]; Hasse 1747; Königseer 1759; Quandt jr jt 1802; Quandt jr, Raudiall 1810) ning kaks põhjaestikeelset (Schmidt 1741; Marrasch 1794). Selgitamaks välja, kas need erinevad keeleliselt kiriku ametlikest lauluraamatutest, vaatasin lõunaestikeelset Virginiuse jt lauluraamatu teist ja neljandat trükki (Virginius jt 1690, 1732) ning põhjaestikeelset pietistide lauluraamatu teist ja kümnendat trükki (Gutsleff jt 1727, 1753) ja üht uut luterlikku ortodoksiat esindavat tõlget (Frey 1793). Igast raamatust vaatesin viietuhandesõnalist katkendit: esmalt laule Kristuse kannatustest ja lisaks nii palju teksti, et kokku tuleks 5000 sõna. Neis katkendites jälgisin korpuspäringusüsteemi Sketch Engine (vt Kilgarriiff jt 2014) toel, millised foneetilised, vormimoodustuslikud ja leksikaalsed erinevused ilmnevad kõige sagedamate sõnade kasutuses. Lisaks vaatasin, kuidas kajastuvad selles materjalis mõningad varasemas kirjakeeles täheldatud morfosüntaktilised jooned.

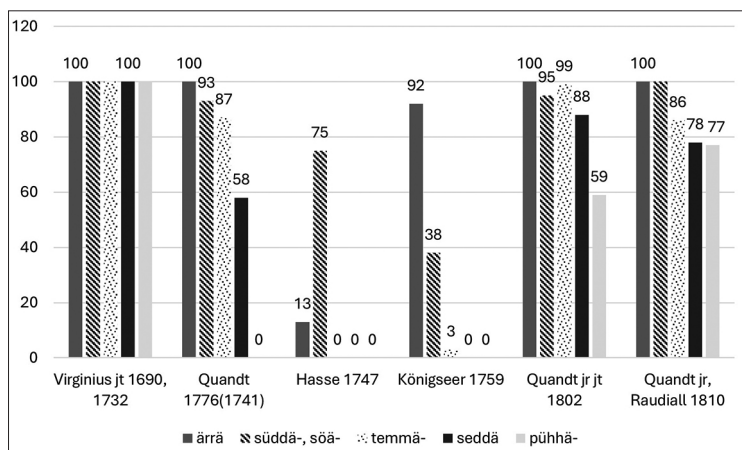
Häälikulised kujud joondusid suuresti murdetaustast. Paljude sõnade puhul kasutati kõigis lõunaestikeelsetes tekstides ühesugust, põhjaestikeelsetes teistsugust sõnakuju:⁵ *heng / hing, mes / mis, essi / isse, sönna / sanna, päiw / pääw, poig / poeg, waiw / waew, wainlane / waenlane, taiwas / taewas, hä / hea ~ heä, hääl / heäl ~ heal, pääl / peäl ~ peal, auwustama / auustama, sis / siis, iks ~ ikkes / ikka, kige / keige, nida / nenda, hend / end*. Põhjaestikeelsetes lauluraamatutes kasutati vaid *i*-algulist tüve *issa* 'isa', samas kui kõigis lõunaestikeelsetes omades tuli ette nii *i*- kui ka *e*-ga algavaid kujusid valikust *essa ~ essä ~ issä ~ issa*.

Mõningate selge põhja- ja lõunaestilise erinevusega keelendite puhul leidsin siiski marginaalseid sellest erinevaid kasutusi, näiteks Quandti lõunaestikeelset lauluraamatut 69 lõunaestilise *kik*-vormi kõrval 1 põhjaestiline *keik* ning Marraschi põhjaestikeelset lauluraamatut 9 *peäle* kõrval 1 *päle* ning 8 *wasto* kõrval 1 *wasta*.

Võru murdele iseloomulik *ä*-vokaalharmoonia (Keem, Käsi 2002: 34) esines kõigis lõunaestikeelsetes tekstides, kuid varieerus seal nii sõnuti kui ka raamatuti palju. Palju sõnu tulid samas tekstiski ette kord *a*-lisel, kord *ä*-lisel kujul. Virginiuse jt lauluraamatu mõlemas trükis oli *ä*-lisi kujusid kõige enam (nt sõna *önnisteggija* oli *ä*-line vaid neil), Quandti lauluraamatut juba vähem. Eriti vähe oli neid Hassel, pisut enam Königseeril ja taas rohkem Quandt jr jt lauluraamatutes, jõudmata siiski enam Virginiuse jt lauluraamatu tasemeni. See üldine pilt avaldus ka sagedaimate *ä ~ a*

⁵ Häälikuliste kujude, vormitunnuste ja sõnavaliku varieerumise näidetes on enne kaldkriipsu paigutatud lõunaestikeelsetele iseloomulikud, pärast kaldkriipsu põhjaestikeelsetele iseloomulikud keelendid.

varieeruvusega sõnade puhul, mis Virginiuse jt lauluraamatus esinesid üksnes *ä*-listel kujudel *temmä*-, *pühhä*-, *südda*- ~ *söö*-, *ärrä* ja *seddä* (vt joonist 1). Quandti lauluraamatus esines neist vaid *ärrä* jäägitult *ä*-lisena, *pühha*-tüvi seevastu hoopis täiesti *a*-lisena ning ülejäänud sõna(vormi)de *ä*-liste kasutuste osakaal oli üle poole. Hassel ja Königseeril domineeris pea kõigi sõnade puhul *a*-line kuju, *ä*-list kuju eelistas Hasse vaid *süddä*- ja Königseer *ärrä*-tüvest. Quandt noorema eestvõttel valminud lauluraamatutes soositi taas *ä*-lisi kujusid, kuid nende osakaal ei küündinud enam päris Virginiuse jt lauluraamatu omani.

Joonis 1. Sageidaimate *ä*-harmooniaga tüvede *ä*-liste kasutuste osakaal protsentides.

Vormitunnused vastasid samuti kummagi kirjakeele tekstides enamjaolt lõuna- ja põhjaeesti kirjakeele tavale: *n*-seesütlev / *s*-seesütlev, *s*-saav / *ks*-saav, tunnuseta / *d*-tunnuseline mitmuse nimetav, *mb*-line / *m*-line keskvärre, tunnuseta / *n*-tunnusega ainsuse 1. pööre, *t*-tunnusega / *d*-tunnusega ainsuse 2. pööre, *p*-tunnusega / *b*-tunnusega ainsuse 3. pööre, *wa*-tunnusega / *wad*-tunnusega mitmuse 3. pööre, *tu*-või *tet*-kesksõna / *tud*-kesksõna, *nu*-kesksõna / *nd*- või *nud*-kesksõna, *om* / *on*. *lle*-alaleütlev, nt *kigille*, esines vaid lõunaeesti lauluraamatutes, v.a isikuliste asesõnade lühivormides, kus see esines ka põhjaeesti omades, nt *talle*. Erandina esines Quandti lauluraamatus 170 *p*-tunnuselise ainsuse kolmanda pöörde vormi kõrval 7 põhjaeestilise *b*-tunnusega vormi *tulleb*, *tahhab*, *woib*, *teeb*, *elläb* ja kahel korral *mötleb*.

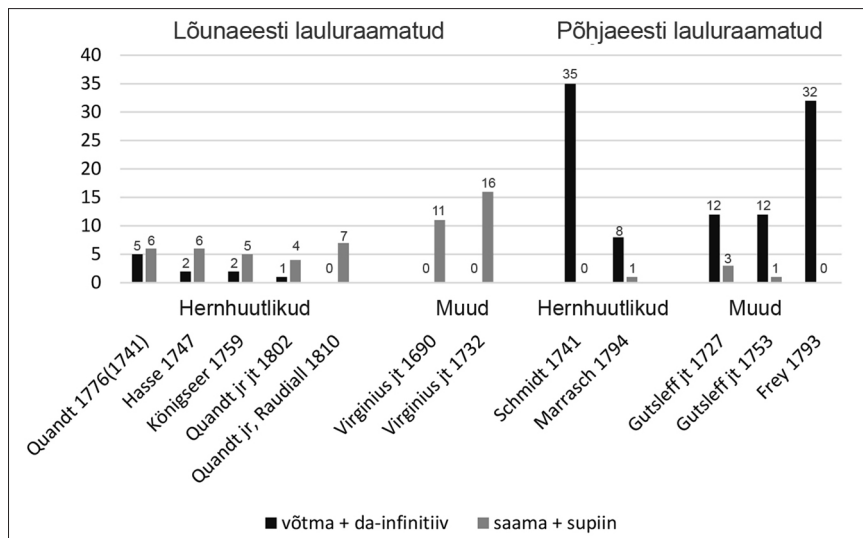
Sisseütlevas kasutasid kõik lauluraamatud tunnuseta vormi ning lõunaeestis *tte*-tunnuselist, põhjaeestis *sse*-tunnuselist vormi, nt *taiwa*, *taiwatte* / *taewa*, *taewasse*. Lisaks leidis *he*-lisi vorme Virginiusel jt (*töttehe*), Hassel (*surmahe*, *taiwahe*) ja Quandtil (*kerkuhe*) ning *h*-line vorm Virginiusel jt (*pörgoh*).

Virginiusel jt esines üksikuid *gaan*-lõpulisi keelendeid, mis jäävad kokkukirjutatud kaassõnafraasi ja komitatiivivormi üleminekuale (Surma Häddägaan, Juda-liste Wisigaan, Werregaan), lisaks oli kahel korral *gaan* lahku kirjutatud: *Leiwä gaan*, *Keele gaan*.

Morfosüntaks järgis piirkondlikku mustrit *saama*-passiivi puhul: kõigis põhjaeesti tekstides oli kasutusel tarind /*saama* + *tud*-kesksõna/ ja kõigis lõunaeesti

tekstides tarind /*saama* + translatiivne *tus*-vorm/, ainsaks erandjuhuks Quandt noorema ja teiste 1802. aasta lauluraamatus esinenud *sa tettü*.

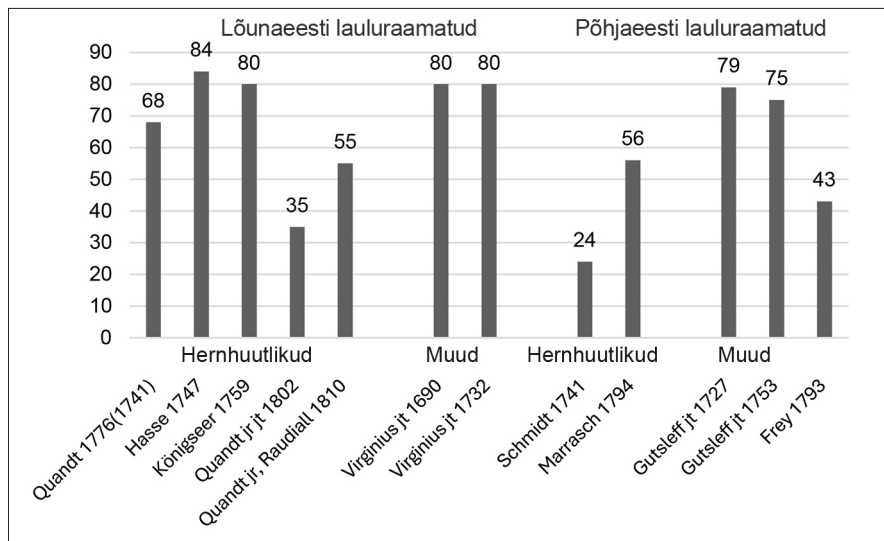
Saama-tuleviku puhul võis samuti märgata senistes kirjakeeltes kehtinud tava kestmist (vt joonist 2). Anton Thor Helle oli põhjaeestikeelset täispiiblit redigeerides usinalt *saama*-tulevikku välja ja *võtma*-tarindit sisse toimetanud (Kilgi 2012: 27–30), lõunaeesti kirjakeeles sellist muudatust ei tehtud (Ross 2013). Seetõttu pole üllatav, et lõunaeesti tekstides kasutati meelsasti tarindit /*saama* + supiin/, samas kui põhjaeesti tekstides kasutati seda märksa harvem ja eelistati tulevikuksust väljendada muul moel, sh *võtma*-tarindiga. Hernhuutlikes lauluraamatutes esines siiski mõnevõrra vähem *saama*-tulevikku ja mõnevõrra rohkem *võtma*-tarindit kui Virginiuse jt omas. *Võtma*-tarindit kasutasid eriti hoogsalt Schmidt ja Frey, kelle lauludes esines seda tulevikukses funktsioonis veel mitu korda enam kui Helle enda osalusel valminud lauluraamatus (Gutsleff jt 1727, 1753), nt *Oh kes wottab minno süddant Surma ihhust peästada!* (Schmidt 1741: 318) ja *senniks kui siin ellan ma, wöttan truiust' kan-natada, ja so peäle häddas wata* (Frey 1793: 60). Ei Schmidt ega Frey kasutanud korragi *saama*-futuurumit.

Joonis 2. *Saama*-tuleviku ning tarindi /*võtma* + *da*-infinitiv/ tuleviku väljendavate esinemiskordade arv 5000-sõnalistes lauluraamatukatkendites.

Saama-futuurumi vältimisega haakub hästi seegi, et samad autorid kasutasid põhjaeesti autoritest kõige vähem määravat artiklit (vt joonist 3). Ehkki juba 1660. aastatel oli Heinrich Göseken (1660: 57) oma grammatikas osutanud artikli *see* puudumisele eesti keeles ja Christoph Blume oli sellest oma vaimuliku kirjanduse tõlgetes peaaegu loobunud (Pärismaa 2025: 122–123), leidis seda saksapärasust kõigis vaadeldud lauluraamatutes, nt *Se kurrat, ke wäega wiwhane, saat mõnda waiwa sel Wonale* (Königseer 1759: 4). Kuna määrav artikkel ei leidnud seal kaugeltki üldist kasutust, oli see ilmselt sageli värsimõõdu vajadustest ajendatud täitesõna

nagu Gösekeni osalusel tõlgitud 1673.–1674. aasta kirikuraamatu lauludeski, kus ei saadud samuti artiklita hakkama (Ross 2023b: 449), ehkki sama väljaande piiblikatkenditest jäeti artikkel välja (Tafenau 2010: 182–183).

Joonis 3. Artikli see esinemiskordade arv 5000-sõnalistes lauluraamatukatkendites.

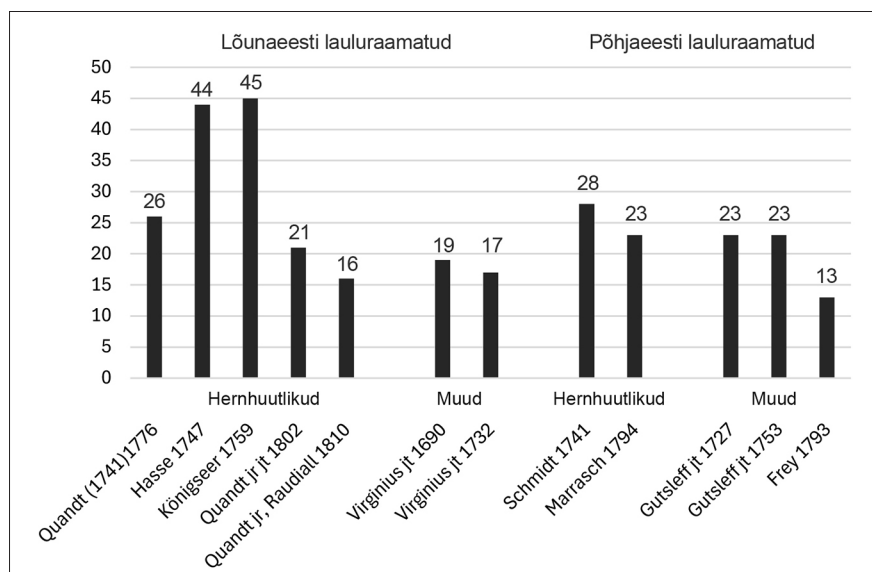
Hasse lauluraamatus leidis kuus korda vana kirjakeele üht markantseimat saksa-pärasust, seestütleva vormis järeltäiendit, näiteks *koggodus latsist* 'laste kogodus' ja *ramatust wannast leppingust* 'vana lepingu raamatust' (Hasse 1747: 14, 23), mis oli olnud tavaline XVII sajandi esipoole autorite Georg Mülleri, Heinrich Stahl'i ja Joachim Rossihniuse keelekasutuses (Ross 2023b) ning esinenud harva ka sajandi teisel poolel, näiteks põhjaeestikeelse Uue Testamendi mustandis, kust see 1687. aasta Pilistvere piiblikonverentsil välja toimetati (Viht, Lohk 2022: 178). Instrumenti väljendati seestütlevaga üksikjuhtudel kõigis lõunaeesti lauluraamatutes, v.a Quandt jr, Raudiall 1810, nt *Ta pä om orjawitsust palmit* (Quandt 1776 [1741]: 102). Agenti väljendati seestütleva vormiga harvadel juhtudel kõigis lõuna- ja põhjaeestikeelsetes lauluraamatutes, enim Quandt jr ja Raudialli 1810. aasta teoses (14 korda), nt *Sul, pühhl Waimule / Me auwo anname. / Sa risti rahwa römustus / Saat temmäst ütten kittetus, / Ka Engli, Taiwa koggodus, / Nink mist Poig saap auwustetus* (Quandt jr, Raudiall 1810: 42).

Sõnavalik järgis paljuski murdetausta: osa sõnu esines vaid lõuna-, osa vaid põhjaeestilistes raamatutes, nt *woon ~ wonakenne / tal ~ talleke; ajastaig ~ ajasta / aasta; kaema / watama; üttelema / räkima; ikma, tännitama / nutma, kaebama; mannu / jure; ent / agga*.

'Venda' tähistava sõna puhul oli samuti selge erinevus: põhjaeesti lauluraamatutes (ja korra erandlikult ka Quandtil) olid kasutusel *wend*-vormid ning lõunaeesti tekstides ainsusevormid *welli, welle, welles* ja mitmusevormid *wellitse, lāske-wellitse, wellitsid, wellitsed, wellitsil*. Taolised mitmusevormid polnud varasemas lõunaeesti

kirjakeeles tavalised. Näiteks Gutsblaffil olid *wellitse* asemel kasutusel nimetavas *wel-jet* või *weliet*, omastavas *weljede* või *weljite*; Wastses Testamendis nimetavas ja omastavas *welle* ning Virginiuste tugevate lõunaestipärasustega põhjaestikeelses Vana Testamendi käsikirjas nimetavas *weljat*, *weljad* või *wellijat* ja omastavas *weljade*. Ainukesed vanema kirjakeele allikad, kus hernhuutlikes lauluraamatutes esile tulevat tüvekuju näha võib, on Joachim Rossihniuse 1632. aasta perikoobiraamat, kus esines vorm *Wellitzede* (VAKK, Rossihnius 1632) ja Johannes Gutsblaffi 1648.–1656. aasta Uue Testamendi käsikiri, kus ta kasutas kolm korda fraasi *wellizelicko Armo 'vennaarmastuse'* (EPAK sub *veli*, *veliselik*).

August Wilhelm Hupel (1818: 46) esitas oma sõnaraamatus *welle* ja *wellitse* võrdväärsete mitmuse nimetava rööpvormidena sõnast *welli*, öeldes samas, et *wel-litse* näikse pärinevat käibelt kadunud sõnast *welline*. Wiedemanni järgi on see sõna deminutiiv sõnast *weli*, samamoodi kui sõna *welikene* (Wiedemann 1869 sub *welikene*, *weline*). Wiedemann lisab XIX sajandi teise poole keelekasutuse kohta, et taolisi *ne*-liitelisi deminutiive nagu *hanine*, *kanane*, *padane*, *preiline*, *sõzarene*, *wankerine* leidub vaid harva lõunaesti murdes ja luulekeeles, üldises kasutuses on *kene*-liide (Wiedemann 1875: 197).

Joonis 4. *ke(ne)*-deminutiivide esinemiskordade arv 5000-sõnalistes lauluraamatutaskendites.

Kene-liitelisi deminutiive leidski omajagu ka kõigis vaadeldud lauluraamatutes (vt joonist 4). Nii lõuna- kui ka põhjaesti omades oli deminutiive enam-vähem samal määral, erilise deminutiivilembuse poolest tõusid esile vaid kaks sõelumisaegseid laule sisaldanud lauluraamatut Hasselt ja Königseerilt. Kui vennastekoguduse juht krahv Zinzendorf saatis 10. veebruaril 1749 laiali sõelumisaegseid liialdusi tauniva manitsuskirja, oli selles esimeseks punktiks palve loobuda deminutiividest, mida ei leidu Piiblis, nagu *Seitenhölchen* 'küljehaavake' ja *Bräutel* 'pruudike' (Peucker 2007: 81), mistõttu on arusaadav, miks deminutiive hilisemates lauluraamatutes

enam samavõrd külluslikult kasutada ei soovitud. Asjaolu, et deminutiivid kuju-nesid sõelumisaja keeleliseks markeriks, millest hiljem ilmselt siinmailgi teadlikult distantseeruti, võib seletada, miks ei joonistunud lauluraamatute materjalis välja ootuspärast tendentsi, et Kagu-Eestis on järjekindlalt rohkem deminutiive kui mujal Eestis, mida on märgatud nii regilauludes (Veski 2025: 531) kui ka viimaste põlvkondade keelekasutuses (Arukask, Saar 2021: 10).

Lõpetuseks

Võrreldes vennastekoguduse lauluraamatuid mittehernhuutlikega, ilmnes vaid üks joon, mis eristas vennastekoguduse teoseid ülejäänutest. Nimelt asuti just hernhuutlikes lõunaeestikeelsetes raamatutes kasutama mitmusevormi *wellitse* (nime-tavas), *welliste* (omastavas) jts, mida vennastekoguduse-eelses trükisõnas on siiani märgatud vaid kord Rossihniuse perikoobiraamatus.

Enamjaolt järgisid tekstid sõltumata usuvoolest seniste kirjakeelte traditsioone nii sõnade häälikkuju, vormitunnuste, tarindite kui ka sõnavaliku poolest. Sellest leidis mõningaid lahknevusi, näiteks tuleviku väljendamisest lähenesid lõunaeestikeelsed hernhuutlikud tekstid mõnevõrra põhjaeestilisele tavale. Adrian Virginiuse trükki toimetatud kiriku ametliku lõunaeestikeelse lauluraamatu 1690. ja 1732. aasta väljaandes kasutati meelsasti *saama*-futuurumit, väljendamata tulevikulisust kunagi *võtma*-tarindiga, ning Heinrich Gutsleffi ja teiste koostatud ametliku põhjaeestikeelse lauluraamatu 1727. ja 1753. aasta väljaandes oli soosingus just nimelt *võtma*-tarind ning *saama*-tulevikku esines vaid üksikuid kordi. Vennastekoguduse lõunaeestikeelsetes lauluraamatutes kärbiti erinevalt Virginiustest tugevalt *saama*-tulevikku ning toodi sisse *võtma*-tarind.

Quandti lauluraamatus tuli ette veelgi erandlikke põhjaeestipäraseid keelen-deid: 1 kord esineb *wend* valdava *welli* asemel, 1 kord *keik* valdava *kik* asemel ja 7 *b*-tunnuselise ainsuse kolmanda pöörde vormi valdava *p*-tunnuselise asemel. Põhjaeestipärasuseks või pigem märkimata jäänud lõunaeestipärasuseks võib pidada veel *ä*-harmoonia sagedast puudumist Hasse 1747. aasta ja Königseeri 1759. aasta laulu-raamatus, mis eristusid kõigest ülejäänutest ka deminutiivilembuse poolest. Hasse oli ühtlasi ainus, kes kasutas saksapäraselt elatiivset järeltäiendit, mis oli kiriklikust kirjakeelest juba aastakümneid tagasi välja toimetatud.

Arvestades vennastekoguduse suurt mõju eestlastele ning muusika olulisust vennastekoguduses, väärivad hernhuutlikud laulud kindlasti lähemat tähelepanu. Kuigi praegune kõige sagedamate ja silmatorkavamate keelendite analüüs näitas peamiselt vaid seda, et neid kasutati enamasti samamoodi kui senises lõuna- ja põhjaeesti kirjakeeles, tundub ootuspärane, et mujal hernhuutlaste keelekasutuses leidub ka omapäraseid jooni, arvestades, kui tugevalt raputas vennastekoguduse liikumine eestlaste elu ja kuidas see oli peaaegu pidevalt kellegagi konfliktis. Vennaste keele erilisuse hüpoteesi toetab näiteks Saaremaa superintendent Leonhard Samuel Swahni 1781. aastal Liivimaa kubermanguvalitsusele saadetud kiri, milles ta kurtis, et hernhuutlikud talupojad kõnelevad erilist segapudrulist keelt (Põldmäe 2011: 177–178).

Lisaks täiendavale keeleanalüüsile tasuks otsida üles nii trükitud kui ka käsi-kirjaliste laulude saksa alustekstid ning jälgida tõlkemehhanisme. Võib-olla õnnestub selle töö käigus leida lausa mõni algupärane. Iseäranis põnev oleks täpsustada, milline oli tõlkimises-toimetamises eestlaste panus ja mida on hernhuutlikest lauludest eestlaste keelde, folkloori ja luulesse kauemaks püsima jäänud.

Artikli valmimist on toetanud Kultuuriministeeriumi projekt „Eestlaste teekond euroopaliku kultuuri objektist subjektiks vennastekoguduse kirjavara peeglis” (KUM-TA56) ning Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise projekt „Eesti kirjakeele arengud 18. sajandil” (EKI-BAAS-2025/2).

VEEBIVARAD

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Koost Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht. Eesti Keele Instituut. <https://www.eki.ee/piibel>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Koost Külli Prillop, Külli Habicht, Epp Ehasalu, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Aune Esinurm, Argo Mund, Pille Penjam, Urve Pirso, Kristel Ress, Carl-Eric Simmul, Piia Taremaa, Helina Tennasilm. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee>

KIRJANDUS

Annus, Endel (toim) 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. Estnisches Buch 1525–1850. Estonian Book 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia I. Estnische retrospektive Nationalbibliographie I. Estonian Retrospective National Bibliography I.) Koost Tiina Aasmann, Endel Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Arukask, Madis; Saar, Eva 2021. Deminutiivid idapoolsete läänemeresoome rahvaste animistlikus keelekasutuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 9–38. <https://doi.org/10.3176/esa66.01>

Frey 1793 = [Peter Heinrich von Frey,] Ued waimolikkud laulud. Tallinn: Iwersen ja Wemer.

Goldschmidt, Harald; Richter, Martin W. 2018. Europäisch-Festländische Provinz der Brüderunität KdÖR (Herrnhuter Brüdergemeine) auch Evangelische Brüder-Unität oder Unitas Fratrum. – Bibel und Gesangbuch. <https://bibel-gesangbuch.de/knowledgebase/b-europaeisch-festlaendische-provinz-der-bruederunitaet-kdoer-herrnhuter-bruedergemeine-auch-evangelische-brueder-unitaet-oder-unitas-fratrum>

Gutsleff jt 1727 = [Heinrich Gutsleff, Johann Middendorff, Hermann Johann Heitzig, Anton Thor Helle,] Eesti-Ma Rahwa Laulo-Ramat. [2. tr.] [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]

Gutsleff jt 1753 = [Heinrich Gutsleff, Johann Middendorff, Hermann Johann Heitzig, Anton Thor Helle,] Eesti-Ma-Rahwa Laulo-Ramat. [10. tr.] [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa, J. J. Köhler.]

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.

- Hasse 1747** = [Matthias Friedrich Hasse, Common Prayer. Barby.]
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. 2. tr. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Ilja, Voldemar 1995.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, [Tallinn:] Logos.
- Keem, Hella; Käsi, Inge 2002.** Võru murde tekstid. (Eesti murded 6.) Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kilgarriif, Adam; Baisa, Vít; Bušta, Jan; Jakubiček, Miloš; Kovář, Vojtěch; Michelfeit, Jan; Rychlý, Pavel; Suchomel, Vít 2014.** The Sketch Engine: Ten years on. – Lexicography, kd 1, nr 1, lk 7–36. <https://doi.org/10.1007/s4060701400099>
- Kilgi, Annika 2012.** Tõlkekeele dünaamika piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 27.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Koski, Suvi-Päivi 2010.** Zur Rezeption des Freylinghausenschen Gesangbuches in Schweden, in Finnland und in Estland des frühen 18. Jahrhunderts. – Hymnologi, kd 39, nr 1–2, lk 15–60.
- Königseer 1759** = [Christoph Michael Königseer,] Mönne illusa waimolikko Lauulo. [Barby.]
- Lotman, Piret 2023.** „Wehl ühhet kaunit Laulut”. Eestikeelne kirikulaul varausajal. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Madis Maasing, Marten Seppel. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 250–277.
- Marrasch 1794** = [Jakob Marrasch,] Waimolikkud Lauulud Jummal meie Önnisteggia kit-tusseks ja Ma-rahwa önnistusse kasvatamiseks ülles pandud aastal 1791. Riga: Julius Conrad Daniel Müller.
- Peucker, Paul 2007.** The songs of the Sifting: Understanding the role of bridal mysticism in Moravian piety during the late 1740s. – Journal of Moravian History, kd 3, nr 1, lk 51–87. <https://doi.org/10.2307/41179833>
- Plaat, Jaanus 2001.** Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. Usu-ühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. (Eesti Rahva Muuseumi sari 2.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Prillop, Külli 2025.** Eestlane ja tema raamat 300 aasta eest. – Sirp 14. III, lk 10.
- Põldmäe, Rudolf 1936.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 249–269; nr 7, lk 324–343.
- Põldmäe, Rudolf 1939.** Mango Hans. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 389–406.
- Põldmäe, Rudolf 1940.** M. Fr. Hasse ja usuliialduslik „sõelumisaeg” Lõuna-Eesti vennastekogudustes. – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 16–35.
- Põldmäe, Rudolf 1981.** Mango Hansu probleem. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 596–603.
- Põldmäe, Rudolf 1988.** Vennastekoguduse muusikalisest tegevusest meie maal. – Teater. Muusika. Kino, nr 3, lk 67–78.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- Pärismaa, Liina 2025.** Christoph Blume XVII sajandi teise poole kirjakeele uuendajana. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 117–128. <https://doi.org/10.54013/kk806a8>

- Quandt 1776 [1741]** = [Johann Christian Quandt,] Kolm kaunist waggause eenkojut. – [Thomas Wilcox,] Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest. Ehk Üts lühhikenne Manitsusse Sõnna Kiki Pühhide nink Pattatside wasta. [Tlk Johann Förster.] Tartu: Mitserliiki Essanda man.
- Quandt jr jt 1802** = [Johann Christian Quandt jr, Aleksander Raudiall, Heinrich Andreas Erxleben,] Mönne wastse Waimolikko Lauulo ... Barbi.
- Quandt jr, Raudiall 1810** = [Johann Christian Quandt jr, Aleksander Raudiall,] Palwe Palwusse, Eenpalwe nink Kittusse Lauulo ... [Barby.]
- Ross, Kristiina 2013.** Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 210–224. <https://doi.org/10.3176/esa58.10>
- Ross, Kristiina 2023a.** Keelemõtte avaldumine laulutõlgetes: see kuningas sest auvust, põrgukonn, armutaim ja hiirekõrvul viigipuud. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee, toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA, lk 391–442.
- Ross, Kristiina 2023b.** Avaldamata laulutõlked ja lauluraamatukriitika. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee, toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA, lk 445–549.
- Schmidt 1741** = [Hermann Levin Schmidt,] Monned Kaunid Waimolikkud Laulud. [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]
- Siitan, Toomas 2003.** Koguduselaulu reformist Liivi- ja Eestimaal XIX sajandi algupoolel. – Usuteaduslik Ajakiri, kd 52, nr 2, lk 93–100.
- Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 176–200.
- Veski, Kaarel 2025.** Deminutiivsufiksi *-kEnE* varieerumine eesti regilaulutekstides. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 510–539. <https://doi.org/10.54013/kk810a3>
- Viht, Annika; Lohk, Ahti 2022.** Kvantitatiivne vaade Uue Testamendi 1630.–1730. aastate tõlgetele. – Emakeele Seltsi aastaraamat 67 (2021). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 169–194. <https://doi.org/10.3176/esa67.09>
- Vinkel, Aarne 1993.** Adam Koljo küsimus. – Looming, nr 4, lk 569–571.
- Virginus jt 1690** = Tartu-Ma Kele Lauulo-Ramat. [2. tr.] [Toim Adrian Virginus, tlk Andreas Virginus, Lorenz Moller, Marcus Schütz.] Riga: Johann Georg Wilcken.
- Virginus jt 1732** = Tartu-Ma Kele Lauulo-Ramat. [6. tr.] [Toim Adrian Virginus, tlk Andreas Virginus, Lorenz Moller, Marcus Schütz.] Riga: Samuel Lorentz Frölich.
- Võsa, Aira 2012.** Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele: kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri, nr 3–4, lk 239–268.
- Võsa, Aira 2023.** Herrnhutische Musik als ein Wegweiser zu dem kulturellen und nationalen Erwachen der Esten. – Die Herrnhuter Brüdergemeine im 18. und 19. Jahrhundert. (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 69.) Toim Wolfgang Breul. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 629–645. <https://doi.org/10.13109/9783666565618.629>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg: Commisionaires de l'Académie Impériale des sciences.

Annika Viht (sünd 1981), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), annika.viht@eki.ee

On the language of Estonian Moravian hymnals: Introductory remarks

Keywords: history of language, Moravian Brethren, hymnals, Estonian, South Estonian

This article is a first attempt to analyze the Estonian language of the writings of the Moravian (Herrnhutian) movement, which brought about profound shifts in world-view and social life in Estonia. To this end, I compared the language of Moravian hymnals with that of non-Moravian ones.

I juxtaposed five South Estonian and two North Estonian Moravian hymnals from the period 1741–1810 with the official Lutheran hymnals of the same era. From each book, a 5,000-word excerpt was examined for variation in the use of the most frequent linguistic elements. Most of the phonological, inflectional, lexical, and morphosyntactic variation observed can be attributed to dialectal background – that is, to the differing conventions of the South and North Estonian standard languages.

Nevertheless, some deviations from this general pattern emerged. For example, in their expression of futurity, the South Estonian Moravian hymnals aligned more closely with the North Estonian tradition than with the South Estonian one, reducing the use of the *saama*-future construction and introducing the *võtma*-construction. In the first South Estonian Moravian hymnal, authored by Johann Christian Quandt, additional rare instances of North Estonian linguistic patterns were found.

The hymnals with the most distinctive language were that of Matthias Friedrich Hasse (1747), compiled during the sifting period, and that of Christoph Michael Königseer (1759), who partially drew on Hasse's material. These hymnals featured several times more diminutives than the others, as well as significantly less South Estonian vowel harmony. Hasse was also the only author to use a postmodifier in the elative case – an element that had already been rejected in the 17th century as a German influence.

The only feature distinguishing Moravian books from other works was the plural form *wellitse* 'brethren'. In earlier South Estonian sources, other forms had been used, the most recent being *welle*.

Annika Viht (b. 1981), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), annika.viht@eki.ee